

УДК 81'06(447)"1945/1989" ГОНЧАР О.

І.В. Сиройд,
аспірант

(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

ВНЕСОК ОЛЕСЯ ГОНЧАРА У ПРОЦЕС ВІДРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті на основі публіцистичних матеріалів та спогадів висвітлено громадсько-політична діяльність Олеся Гончара, спрямована на захист української мови в умовах панування тоталітарної радянської системи, проаналізовано становище мови та процес надання їй статусу державної.

Упродовж сімдесяти років Україна перебувала у складі тоталітарної радянської держави. Основною ознакою тоталітаризму було проникнення офіційної ідеології в будь-які сфери суспільного життя, контроль над усіма процесами, в тому числі й національно-культурними. Радянська система прагнула повністю підпорядкувати літературу й мистецтво, спрямувати їх у відповідне політичне й ідеологічне русло, регламентувати найрізноманітніші прояви творчої активності та інтелектуального пошуку. Будь-яка вільна думка, яка йшла у розрив з офіційною ідеологією, оцінювалась як "буржуазна" і "контрреволюційна". Літературно-мистецька діяльність опинилася в рамках соціалістичного реалізму, порушення яких вело за собою політичні переслідування та репресії. Тільки в другій половині 1950-х років в умовах певної лібералізації політичного режиму склалися сприятливі обставини для громадського пробудження та національного відродження в Україні. Провідною силою цього процесу виступала творча інтелігенція.

Серед лідерів національно-культурного відродження України з середини минулого століття був відомий письменник, культурний, громадський і політичний діяч Олесь Терентійович Гончар. Лейтмотивом його діяльності завжди виступала висока духовність. Він вважав, що від рівня духовності людей залежить майбутнє, доля наступних поколінь, і, зрештою, доля самої планети [1: 34]. І в цьому першорядну роль письменник відводив питанням поширення й популяризації рідної мови, що є найважливішою ознакою будь-якої цивілізованої нації. Оскільки об'єктом спеціального вивчення цей напрям роботи митця досі не був, то метою нашого дослідження і є висвітлення громадсько-політичної діяльності Олеся Гончара, спрямованої на захист української мови.

З дитинства Олесь Гончар отримував уроки шанобливого ставлення до рідної мови у своєї бабусі, пізніше – у шкільного вчителя мови та літератури, а також у творах українських класиків. Навчаючись у технікумі журналістики, а потім і в Харківському університеті, він досліджував мову та мовний стиль письменників М. Коцюбинського та В. Стефаника. На фронтах Другої світової війни О. Гончар бачив, як рідне слово живило дух солдат, зміцнювало патріотичні почуття. Це призвело до усвідомлення ним суспільної функції мови, до формування його суспільно-політичних поглядів на місце мови в культурному житті народу.

Академік П. Тронько, який після війни був другим секретарем ЦК комсомолу, згадував: "Ми, комсомольські працівники, були до певної міри чиновники і не завжди, скажу так, замислювалися над національними проблемами. Гончар змусив нас задуматися над нашим національним болем. Прийшовши з фронту, він побачив, як живе Європа, і гостро запитав нас: чому в нас мало звучить українська мова, чому молодь не знає української історії?" [2: 67]. Таким чином, ще не маючи механізмів впливу на формування мовної політики держави, молодий письменник підніс проблему функціонування української мови на громадський розгляд.

Вступивши в 1946 році до Спілки письменників України, Олесь Гончар став активним учасником її життя. Під час різноманітних нарад, засідань та пленумів він висловлював своє особисте бачення тих чи інших процесів і ставлення до них. Загальна атмосфера в країні, зумовлена сталінською диктатурою, змушувала письменника задумуватися над питаннями життєздатності мови, її можливостей подальшого розвитку і функціонування. "Невже в історії культури нашої мови судилось зостатись лише діалектом? Хай великим і прекрасним, але тільки діалектом..." – роздумує митець на сторінках щоденника [3: 174]. Записи того часу дають можливість прослідкувати еволюцію світоглядних позицій автора у ставленні до національно-мовних проблем. Олесь Гончар розумів увесь драматизм ситуації, коли багата й розвинена українська мова не мала сприятливих суспільно-політичних умов для свого вільного й поступального розвитку [4: 185].

Хрущовська "відлига" принесла перші паростки демократизації суспільного життя в СРСР. Посилилась тенденція до активізації національно-культурного розвитку. Твори українських митців збагатились новими фарбами, розширилась їх тематика, все частіше вони стали відзначатися глибоким національним змістом. На зміну смугі духовного терору та фізичного насильства, відомій під назвою "ждановщина", прийшов період нестійкої й нетривалої лібералізації – "відлиги".

Олесь Гончар уважно спостерігав за перетвореннями в країні та діями нового партійного керівництва. Очоливши Президію Спілки письменників України у 1959 році, він підтримував нові починання влади. Більше того, він виступав проти обмеженості "відлиги", чим викликав підозру серед партійно-державного керівництва. З кінця 1950-х років Олесь Гончар на повний голос заявляє про те, що рідна мова формує менталітет народу. Все частіше в щоденнику зустрічаються думки митця про роль мови на сучасному етапі історичного розвитку українського народу. "Позбавити народ його мови – підірвати в ньому почуття власної гідності", – застерігає письменник [3: 338]. Та не лише на сторінках своїх щоденників і публіцистичних творів О. Гончар виступає на захист рідної мови та культури. Будучи членом ЦК КПУ, голова Спілки письменників мав можливість впливати на формування національно-мовної політики держави.

Письменник активно й послідовно виступав проти політики русифікації України. У квітні 1959 року Верховна Рада УРСР прийняла закон "Про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти", який давав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання і завдав відчутного удару по українському шкільництву. Олесь Гончар разом з іншими представниками творчої інтелігенції рішуче виступив проти цього закону, слушно вбачаючи в ньому знаряддя національного нівелювання і знеособлення. Письменник відстоював обов'язкове і рівноправне вивчення і української, і російської мов в усіх школах УРСР. У цей час з усіх куточків республіки до митця постійно надходили листи й повідомлення, в яких йшлося про невиправдане звуження сфери вживання української мови, зневажливе ставлення до неї з боку окремих високих посадових осіб.

Зрозуміло, що з початком "відлиги" Олесь Гончар пов'язував відродження рідної мови, мріяв надати їй "конституційного захисту". З цієї метою, а також у зв'язку з численними повідомленнями з регіонів, митець неодноразово звертався до вищих органів влади та державного управління УРСР та СРСР. Клопотався О. Гончар про збільшення тиражів україномовних друкованих видань, розвиток і популяризацію національної культури. Так, у його листі до першого секретаря ЦК Компартії

України М. Підгорного йдеться про необхідність налагодження роботи республіканських видавництв [5: 28]. В іншому листі, до секретаря ЦК Компартії України з питань ідеології А. Скаби, датованому 6 листопада 1960 року, Олесь Гончар піднімає проблему падіння тиражів художніх творів українських письменників [5: 31]. І це в той час, коли загальний обіг книжкової торгівлі в Україні зростає. Голова СПУ пояснює таку ситуацію тим, що працівники книготоргу завозять літературу з видавництв РРФСР, яка не знайшла там збуту, при цьому повністю ігнорують книги українських видавництв. Вказуючи на недоліки книжкової торгівлі, О. Гончар пропонує реорганізувати ряд інституцій із метою покращення стану торгівлі україномовними виданнями. Тут же автор листа обурюється тим, що у програмах навчальних закладів на українську мову відводиться стільки ж часу, як на ту чи іншу іноземну літературу [5: 31].

Мовний чинник був одним із основних інструментів асиміляційної політики радянського керівництва. Проведений 17-31 жовтня 1961 року XXII з'їзд КПРС у черговий раз закріпив курс на подальшу русифікацію республік. Проголошена М. Хрущовим політика "злиття націй" викликала протести в середовищі творчої інтелігенції. 11-15 лютого 1963 року відбулася наукова конференція з питань культури української мови, на якій обговорювалися питання її загального стану. Йшлося про те, що двомовність нації – це вигадка, що в кожного народу є тільки одна рідна мова. Виступаючи ставили питання про поширення української мови у всіх сферах державного і громадського життя, і з цією метою порушували клопотання перед ЦК Компартії й урядом республіки [6: 230].

Олесь Гончар не міг перебувати осторонь цих подій. Ознайомившись у березні 1964 року з проектом постанови уряду УРСР "Про заходи до подальшого поліпшення естетичного виховання в загальноосвітніх школах УРСР", він звернувся до Міністерства освіти УРСР з рядом пропозицій. Зокрема, у листі йшлося про те, що необхідно переглянути всі існуючі читанки та хрестоматії, вилучити з них другорядні, низького художнього рівня твори. Поряд із цим письменник ставив питання про підвищення фахового рівня викладачів української мови та літератури, забезпечення їх літературними новинками, періодикою, необхідними методичними розробками [7: 210]. Аналогічний комплекс проблем Олесь Гончар піднімав у листі до завідуючого відділом науки і культури ЦК КПУ Ю. Кондуфора від 7 червня 1966 року [8: 107].

Крім практичних заходів, Олесь Гончар продовжував піднімати проблеми функціонування української мови на сторінках своїх публіцистичних праць та під час різноманітних виступів. Так, у доповіді на V з'їзді письменників України 16 листопада 1966 року Олесь Гончар на повен голос заманіфестував свою національну самосвідомість [2: 68]. З величезним обуренням письменник констатував той факт, що українські видавництва нівелюють сучасну україномовну прозу та поезію, пропонуючи читачам "сіру словесну січку" [9: 28]. Нарешті, велику увагу доповідач приділив стану викладання рідної мови в учбових закладах, наголосивши на тому, що в силу певних умов українська мова в школі часом опиняється в становищі гіршому, ніж іноземна [9: 36].

Однак в умовах "начіплювання ярликів" і панування "впертих штампів" Олеся Гончару не завжди вдавалося донести своє правдиве і сміливе слово до читача. Прикладом може стати виступ письменника на ювілейному вечорі 3 квітня 1968 року, що його вдалося опублікувати аж через 23 роки [2: 10-12]. У цьому виступі він уперше заговорив про роль мови і духовних цінностей в історії нації: "Не так меч, як творчий геній народний, мова, пісня втримали народ як націю, як спільноту духовну" [2: 10].

З новою силою Олесь Гончар підносить проблему національної мови та культури на VI з'їзді Спілки письменників України у 1971 році. У цей час він, під тиском влади, покидав посаду голови правління СПУ й тому, мабуть, хотів поділитися своїм наболілим із широкою письменницькою аудиторією. Знову на повен голос лунають заклики письменника оберігати особливості й красу рідної мови, дбати про її розвиток й удосконалення. Він вимагає замислитись над тим, чому частина співгромадян зрікається рідної мови, і як виправити таке становище [10]. Подібні застереження читаємо в щоденниках митця: "Вчора опубліковано дані перепису: за одне десятиріччя два відсотки українського населення відмовилось від своєї рідної мови... Тисяч вісімсот... Для кого ж пишемо?" [11: 85].

1970-ті – перша половина 1980-х років у суспільно-політичному житті СРСР характеризувалися згортанням лібералізації, поверненням до традицій "сталінізму". За таких умов Олесь Гончар не міг вільно й відкрито захищати національні права України, сприяти позитивним змінам у мовній політиці. Весь цей час свої найсміливіші думки митець залишав на сторінках щоденника. Розчарування й обурення становищем національної культури та мови – головний мотив записів цього періоду. О. Гончар з жалем констатував той факт, що "мова – наче заборонена, наче валуєвський указ воскрес" [11: 154]. Письменник розумів складність ситуації: "Суду нема на тих, хто сьогодні цькує українську культуру, хто тебе ображає, оббріхує... По суті ми беззахисні, ніякий закон нас не захищає. Ти винен уже тим, що ти письменник український і що мова творів твоїх – українська..." [11: 174]. Найбільше непокоїло його те, що на всіх урочистостях найвищого рівня жодного українського слова не почути. 11 жовтня 1974 року після ідеологічної наради в Києві Олесь Гончар занотував до щоденника: "Припинювати, зневажати українську мову зараз стало модним, це – як паспорт благонадійності. Оце "ленінці", оце "патріоти". Відшурайся рідної мови, потопчи її, зневаж, зрадь – отоді будеш для нас підходящий." [11: 197]. Пізніше, в роки "перебудови" та гласності, Олесь Гончар у своїх виступах на повний голос заговорить про таку ситуацію з мовою в роки "застою". А поки що доводилося з розпачем усвідомлювати принизливе становище української мови, "насильницьку культивування двомовності з неодмінним елементом приниження "діалекту" [11: 327]. Прикладом для українців письменник вважав вчинок грузинської молоді, яка масовими акціями протесту й демонстраціями відстоювала рідну мову, добилася внесення відповідної статті до Конституції. "А в нас махровим цвітом цвітуть будяки відступництва, ренегат і нищитель ходить серед найвпливовіших, гордовито виставивши вперед свою есесівську щелепу", – таку відвертість О. Гончар міг дозволити собі лише на сторінках записників [11: 339].

Новий етап у баченні О. Гончаром шляхів подолання мовного нігілізму наступив з початком горбачовської "перебудови". В умовах демократизації суспільно-політичного життя, гласності й плюралізму думок мовний аспект став провідною темою статей, виступів та інтерв'ю письменника. З перетвореннями в суспільно-політичному житті автор "Собору" пов'язував національно-культурне відродження. Виступаючи на відкритті IX з'їзду письменників України в 1986 році, Олесь Гончар вперше після багатьох років відкрито заговорив про мовне питання. Називаючи мову незамінним джерелом культурного розвитку, він закликав дбати та вболівати за неї, не соромитись і не зневажати, впроваджувати в усі сфери життя [9: 268]. У лютому 1987 року питання збереження й розвитку української мови стали провідними під час засідання президії правління СПУ, й були такими протягом багатьох наступних засідань. У своєму виступі Олесь Гончар критикував Міністерство освіти УРСР за комплекс заходів, пов'язаних з постановою ЦК КПРС від 31 серпня 1978 року "Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках", який передбачав широке впровадження російської мови в

початковій школі. Письменник відкрито протестував проти того, щоб ставити під сумнів потребу вивчення рідної мови [5: 215].

Зважаючи на те, що Україна тривалий час після початку "перебудови" продовжувала залишатися "заповідником застою", а зміни в суспільно-політичному житті тут відбувалися значно повільніше, ніж в інших республіках, то черговим кроком письменника на шляху захисту української мови став лист Генеральному секретареві ЦК КПРС М. Горбачову про негативні явища в сфері національно-культурної політики в Україні [5: 217]. У ньому автор наводив беззаперечні факти переслідування української мови в роки "застою", дискримінації за мовною ознакою. Він подав детальну схему витіснення національної мови з установ, навчальних закладів та повсякденного вжитку, вказав на антиконституційні освітні закони, які цьому сприяли. Письменник наголосив, що нині українська мова потребує конституційного захисту. Неодмінною умовою цього він вважав введення обов'язкового вивчення української мови поряд з російською [5: 218]. Лист, таким чином, свідчив про рішучу готовність української творчої інтелігенції боронити й відстоювати свої національні права. Відповіддю на нього стали візити ряду комісій, що їх прислали з Москви, які "довго розбиралися, чи правду писав прославлений письменник" [12: 68]. Своїм листом Олесь Гончар показав приклад усім національно свідомим силам у суспільстві, надихнув їх на створення таких організацій, як Товариство української мови імені Шевченка, Народний Рух України. Публіцистичні твори письменника, виступи, інтерв'ю цього часу наскрізь пронизані вболіванням за конституційний захист нашої мови [9]. У них українська мова розглядається як державотворчий чинник, символ єднання українців світу, знак духовної естафети поколінь. Невдоволення громадськості становищем української мови змусило політбюро ЦК Компартії України розглянути в липні 1987 року питання "Про посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення". Було визнано, що громадськість правильно підіймає проблему національно-культурного характеру, звертає увагу на звуження сфери застосування української мови, низький рівень мовної культури багатьох теле- і радіопередач, газет та журналів. А вже в грудні 1988 року політбюро ЦК Компартії України повернулося до розгляду питання про проголошення української мови державною. Було вирішено розширити сферу функціонування української мови.

Під тиском національно-свідомих сил 26 жовтня 1989 року Верховна Рада УРСР прийняла Закон "Про мови в Українській РСР". Цим документом юридично закріплювався державний статус української мови. Було гарантовано рівноправність мов усіх народів, які проживали на території України, створено умови для розширення сфери функціонування української мови, як мови корінного народу. Відповідно до закону впродовж п'яти років українська мова мала замінити російську в діяльності державних установ [13: 669]. Перебуваючи на посаді депутата Верховної Ради УРСР, Олесь Гончар безпосередньо брав участь у розробці цього закону. У своєму виступі в день його прийняття письменник буквально вмовляв тодішніх депутатів: "Ви державні люди, вам належить бути мудрим, виявляти розсудливість і великодушність, і я закликаю вас не потоптати, не задушити в колиці цей людський, гуманний Закон, це дитя нашої перебудови. Не зробімо зла! Не звершімо ж сьогодні акцію чорносотенську, не зневажмо те, чим безмірно дорожить український народ!" [9: 72]. Прийняття Закону "Про мови в Українській РСР" стало перемогою Олесь Гончара в його боротьбі за національно-культурне відродження, але перемогою неповною. Суспільні процеси в СРСР свідчили про кризу тоталітарного ладу, необхідність політичних перетворень в державі. Вся подальша громадсько-політична діяльність письменника, його зусилля були спрямовані на відновлення суверенітету й державності для України.

Таким чином, громадсько-політична діяльність Олесь Терентійовича Гончара, спрямована на захист та розвиток української мови, стала складовою національно-культурного відродження України, а в умовах демократизації суспільно-політичного життя в період "перебудови" – каталізатором державотворчих процесів у республіці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). – Ф. 34. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 4.
2. Вінок пам'яті Олесь Гончара: Спогади. Хроніка. – К.: Український письменник, 1997. – 453 с.
3. Гончар О. Щоденники: У 3 т. – К.: Веселка, 2002. – Т. 1. – 456 с.
4. Галич В. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності. – К.: Наукова думка, 2004. – 816 с.
5. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60-80-х рр. XX ст.: 36. документів і матеріалів. – К.: Рідний край, 1999. – 304 с.
6. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
7. ЦДАМЛМ України. – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 210.
8. ЦДАМЛМ України. – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 649. – Арк. 107.
9. Гончар О. Чим живемо: На шляхах до українського Відродження. – К.: Український письменник, 1992. – 400 с.
10. Гончар О. Вступне слово на VI з'їзді письменників України // Літературна Україна. – 1971. – 20 травня.
11. Гончар О. Щоденники: У 3 т. – К.: Веселка, 2003. – Т. 2. – 607 с.
12. Високоліття: Олесь Гончару 75!: 36. матеріалів. – К.: Український письменник, 1993. – 214 с.
13. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. – К.: ІнЮре, 1997. – Т. 2. – 799 с.

Матеріал надійшов до редакції 28.09.2007 р.

Сыроед И.В. Вклад Олесь Гончара в процесс возрождения и развития украинского языка.

В статье на основе публицистических материалов и воспоминаний освещена общественно-политическая деятельность Олесь Гончара в сфере возрождения и защиты прав украинского языка в условиях советского тоталитарного режима. Проанализированы положение языка и процесс присвоения ему статуса государственного.

Siroid I.V. The Contribution of Oles Honchar to the Process of Ukrainian Language Revival and Development.

In the article on the basis of publicistic materials and reminiscences of Oles Honchar his social and political activity in the field of revival and defense of Ukrainian language rights in the conditions of the soviet totalitarian regime is elucidated. The state of the language and its official status appropriation are analysed.